

Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання

Тіньова економіка в Україні є однією з найбільших перешкод розвитку конкурентоспроможності країни, зростання соціальних стандартів життя населення та інтеграції в європейське співтовариство. Вона є відображенням активної криміналізації економічних процесів, високої коруптованості органів державної влади та низької правової і податкової культури юридичних та фізичних осіб. Вирішення цих проблем — серйозний виклик Україні після політичних змін у 2013-2014рр.

Поточний стан

З проблемами присутності тіньової економіки стикаються майже всі країни світу. В одних її обсяги фіксуються на рівні, що не має значного впливу на економіку, а в інших — є свідченням існування відтворювальної системи тіньових економічних відносин. До другої категорії, на жаль, відноситься Україна, обсяги тіньової економіки якої за різними джерелами фіксуються на рівні 20-50% ВВП.

Обсяг тіньової економіки України фіксується на рівні 20-50% ВВП

Оцінка частки тіньового сектору економіки України, % ВВП:

Рік	Оцінка за методикою Держкомстату	Метод «витрати населення — роздрібний товарообіг»	Електричний метод	Монетарний метод	Метод збитковості підприємств	Метод сукупного попиту — сукупної пропозиції	Оцінка проф. Фрідріха Шнайдера
2004	18,9%	33,5%	28,0%	29,5%	25,0%	39,0%	49,0%
2005	18,1%	46,5%	28,0%	25,0%	24,0%	37,0%	48,0%
2006	17,3%	40,5%	27,5%	24,5%	23,5%	33,5%	47,0%
2007	15,5%	38,0%	27,0%	26,0%	24,0%	34,5%	47,0%
2008	15,1%	40,0%	26,0%	38,0%	30,0%	35,5%	46,0%
2009	16,1%	45,0%	35,0%	40,5%	31,0%	30,0%	46,0%
2010	16,5%	44,0%	37,0%	30,0%	31,0%	33,0%	45,0%
2011	16,0%	44,0%	37,5%	27,0%	31,5%	34,0%	44,1%
2012		Інтегральний показник рівня тіньової економіки — 32%					
2013		Інтегральний показник рівня тіньової економіки — 35%					
2014, І кв.		Інтегральний показник рівня тіньової економіки — 40%					

Джерело: дані Держкомстату, Мінекономіки, дослідження Ф.Шнайдера

Державна служба статистики України останніми роками визначає обсяги тіньової економіки у середньому від 15 % до 18 % ВВП. Варто зазначити, що ці дані значно відрізняються від даних інших служб та науковців.

Дані Держкомстату щодо тіньової економіки є заниженими

Відповідно до розрахунків Міністерства економічного розвитку та торгівлі України обсяг тіньової економіки в Україні за останні 5 років становить від 28 % до 39 % ВВП. Зазначений показник розраховується різними методами, які враховують розбіжності між доходами та витратами населення, динамікою готівки в обігу та обсягами виробництва, використанням електроенергії та обсягами виробництва, а також динамікою цін факторів виробництва, готової продукції та рентабельністю виробництва.

Метод «витрати населення — роздрібний товарообіг» полягає у виявленні перевищення споживчих грошових витрат населення на придбання товарів над загальним обсягом продажу населенню товарів усіма суб'єктами господарювання.

Електричний метод полягає в порівнянні приросту внутрішнього споживання електроенергії з приростом ВВП. Існує наступне припущення — приріст внутрішнього споживання електроенергії повинен відповідати приросту реального ВВП. Якщо відбувається перевищення приросту внутрішнього споживання електроенергії над приростом ВВП, то вважається, що електроенергія спрямовується на виробництво в тішовій економіці.

Монетарний метод полягає у визначенні тенденцій зміни співвідношення обсягу готівки до банківських депозитів протягом аналізованого періоду.

Фінансовий метод полягає у визначенні тенденцій зміни пропорцій між вартістю товарів, робіт і послуг, використаних у процесі виробництва, та валовим доходом підприємств в країні в цілому або у конкретній сфері економічної діяльності.

Відповідно до досліджень Ю. Харазішвілі, проведених з використанням функцій сукупного попиту й пропозиції, рівень тінізації економіки України коливається у діапазоні від 30 % до 40 % ВВП.

Відповідно до розрахунків австрійського економіста Ф. Шнайдера рівень тішової економіки в Україні становить 52,8% від офіційного ВВП. Цей показник широко використовується у міжнародних порівняннях.

Поширення тішової економіки негативно позначається на дієвості механізмів та інструментів глобального управління, управління національними економіками. Основними сучасними проблемами тінізації економічних відносин у глобальному вимірі визнано тішову зайнятість та тішові фінансові потоки.

До основних інструментів тінізації фінансових потоків відносимо мінімізацію податкових зобов'язань, ухилення від оподаткування, виведення коштів за межі України, легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та порушення бюджетних видатків.

За оцінками фіскальних органів, у 2012 році загальний обсяг тішового сектора української економіки становив як мінімум 350 млрд. грн. на рік. При цьому 170 млрд. грн. становила зарплата в «конвертах», 100 млрд. — виведення безготівкових коштів у готівкову форму або на інвалютні рахунки в іноземних банках, 35 млрд. — неофіційні платежі, 45 млрд. грн. — основні кошти, матеріальні ресурси і послуги тішового сектора.

У 2013 році у тіні опинилося приблизно 250 млрд. грн. коштів українських платників податків. 41% закупівель державні та комунальні підприємства проводили без застосування тендерних процедур. За даними СБУ від 50 до 75% бюджетних асигнувань під час процедури держзакупівель освоюється з численними порушеннями. Через корупційні оборудки у сфері держзакупівель збитки становлять 10-15% (35-53 млрд. грн.) видаткової частини держбюджету щорічно.

Обсяги виведення коштів, отриманих в результаті корупційних та економічних злочинів, за оцінками міжнародних експертів, перевищують 10 млрд. дол. США на рік. При цьому в останні роки виведення капіталів за рахунок заниження цін експорту складає від 73 до 79%.

За оцінками Міжнародної організації праці (МОП), рівень тішової зайнятості в Україні становить близько 9%. За даними Інституту економіки і прогнозування у 2012 р. частка працюючих в тіні складає 16,61% від усіх працюючих. За оцінками Конфедерації роботодавців України, «в тіні» працюють близько 5–7 млн. українців. За січень-жовтень 2013 року співробітники Міністерства

У міжнародних порівняннях обсяг тішової економіки оцінюється на рівні 52,8% ВВП

У 2013 році у тіні опинилося приблизно 250 млрд. грн. бюджетних коштів

доходів і зборів України виявили понад 80 тис. найманих працівників, які працювали без укладання трудових угод з працедавцями.

Разом з тим, специфікою тінізації ринку праці в Україні є наявність комбінованих форм оплати праці, які передбачають часткову виплату заробітної плати «у конвертах». За підрахунками профспілок, обсяг тіньової зарплати в Україні складає орієнтовано 200 млрд. грн., а за оцінками податківців — 170 млрд. грн. щорічно.

Обсяг тіньової зарплати складає від 170 до 200 млрд.грн. щорічно

Якщо оцінювати цей обсяг на основі зіставлення статистичних даних по доходам населення і роздрібному товарообігу, рівень тіньових доходів домогосподарств може сягати 40-45%. Орієнтовні втрати бюджету оцінюються на рівні понад 46 млрд. гривень, а недоотримані соціальні внески складають більш ніж 97 млрд. гривень на рік.

Негативну тенденцію щодо тіньової економіки характеризують ряд світових рейтингів, в яких Україні посідає одні з найгірших місць:

Україна посідає найгірші місця у світових рейтингах

	Economic Freedom Index, 2014	Corruption Perception Index, 2013	Doing Business, 2014	World Competitiveness Report, 2014-15	Shadow Economy Index, 1999-07
Україна	155 (out of 186)	144 (out of 177)	112 (out of 189)	76 (out of 144)	145 (out of 162)
Source:	Heritage Foundation	Transparency International	World Bank	World Economic Forum	Schneider, Buehn, Montenegro

Аналіз Індексу економічних свобод-2014 засвідчив, що одні з найгірших умов для розвитку економіки серед країн Європи та більшості пострадянських країн є в Україні. Динаміка показників говорить про незадовільний стан інвестиційного клімату та рівня корупції, де Україні традиційно належать одні з найнижчих рейтингів у світі: 168 та 152 місця відповідно. Аналогічні показники за критерієм рівня корупції у Камеруну, а за критерієм інвестиційного клімату — у Конго.

Результати Індексу сприйняття корупції 2013 від Transparency International свідчать, що умови для ведення довгострокового бізнесу в Україні значно погіршилися. Основні причини — корумпований протекціонізм і злиття політичних та бізнес-інтересів. Згідно з цьогорічним дослідженням Індексу сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI), рейтинг України за рівнем корумпованості залишився практично незмінним — 25 балів зі 100 можливих. Таким чином країна посіла 144 місце серед 177 держав, охоплених дослідженням. Основними причинами такого стану визначаються монополізація бізнесу, неможливість його довгострокового планування та окупація державними корупціонерами.

У рейтингу легкості ведення бізнесу Doing Business-2014 Україна піднялася на 28 позицій порівняно з Doing Business-2013, опинившись на 112-ому місці. В цілому Україна поліпшила свої показники за такими напрямками: реєстрація підприємств (на 3 пункти); отримання дозволів на будівництво (+145 пунктів); реєстрація власності (+61 пункт); кредитування (+11 пунктів); оподаткування (+4 пункти). Погіршення показників, на думку експертів Світового банку, відбулося в таких сферах як підключення до системи електропостачання (-2 пункту), захист інвесторів (-1 пункт) і дозвіл неплатоспроможності (-5). За критеріями «Міжнародна торгівля» та «Забезпечення виконання контрактів» експерти змін зафіксували 145-е і 48-е місця відповідно.

Україна покращила своє місце в індексі глобальної конкурентоспроможності в рейтингу Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), піднявшись з 84 місця в минулому році на 76 місце в 2014. Найкращі позиції України зафіксовано в наступних секторальних індексах: розмір ринку (38-е міс-

це), вища освіта (40), здоров'я та початкова освіта (43), інфраструктура (68). Найгірші позиції зафіксовано в таких сферах: якість інституційної структури (130-е місце), розвиток фінансового ринку (107), макроекономічне середовище (105), умови ведення бізнесу (99). Найбільш несприятливими факторами для ведення бізнесу виділено наступні (по мірі спадання значення): корупція, політична нестабільність, доступ до фінансування, часта зміна урядів, забюрократизованість владних структур, інфляція, податкові ставки, адміністрування податків та ін. Рейтинг складався на основі статистики за 2013 рік і опитувань підприємців на початку 2014 року до анексії в Криму, початку агресії Росії в Україні та розгортання військових дій на Сході країни. Відповідно, зазначені чинники не були враховані та не вплинули на погіршення позиції України.

Чинники тінізації економіки

До найістотніших чинників тінізації національної економіки належать наступні:

1. Неефективне державне регулювання економіки — відсутність довіри бізнесу до держави та держави до бізнесу, висока бюрократизація, недосконале інституційне та законодавче забезпечення. Результатом проблем є формування на цій основі корпоративно-бюрократичних структур, які фактично підміняють собою механізм державного управління. Іншою проблемою є часта зміна законодавчого забезпечення підприємницької діяльності, що унеможливує ефективно планувати діяльність бізнесу та сприяє постійному пошуку шляхів до тінізації діяльності.

Неефективне державне регулювання економіки є фундаментальним чинником тінізації економіки

2. Неефективне адміністрування податків, що підтверджують рейтингові оцінки цієї сфери. Сприяють цьому також велике та несправедливе податкове навантаження, збільшення частки збиткових підприємств, низький рівень платіжної дисципліни, нестабільність та недосконалість податкового законодавства, необізнаність із цим законодавством, правова незахищеність платників податків. Іншою важливою причиною залишається відсутність ефективних механізмів покарання за недотримання податкового законодавства, що створює додаткові стимули до мінімізації та ухилення від сплати податків.

Неефективне адміністрування податків підтверджують рейтинги

3. Проблеми ринку праці, пов'язані з низькими економічними стимулами до офіційного працевлаштування працівників та зростанням рівня безробіття. Проте, найбільшою проблемою є відсутність ефективної системи контролю та покарання за неофіційне працевлаштування та неоподаткування заробітної плати.

В Україні відсутня ефективна система покарання за неофіційне працевлаштування

4. Недосконале грошово-кредитне регулювання, яке полягає в непрозорому рефінансуванні комерційних банків та встановленні гнучкого валютного курсу, надмірна активність держави на позичковому ринку — випуск державних облігацій для поповнення державного бюджету, що сприяє концентрації капіталу навколо спекулятивних операцій та підвищенню процентних ставок, надмірний обсяг грошової пропозиції, що не відповідає реальним потребам економіки і має дефляційні або інфляційні наслідки.

5. Недосконалість бюджетної системи, низький контроль за використанням бюджетних коштів. Підтвердженням цьому є перевірки Рахункової палати України, які постійно фіксують численні порушення щодо використання бюджетних коштів.

6. Недосконалість судової та правоохоронної системи, відсутність чіткої державної програми боротьби з організованою злочинністю, в тому числі і в економічній сфері, низький рівень довіри населення до судових та правоохоронних органів.

7. Рівень загальної злочинності — Міністерство внутрішніх справ з 2012 року перестало оприлюднювати ситуацію щодо рівня злочинності в Україні. Останні дані були станом на 20 листопада 2012 року, зокрема, було зареєстровано 443,7 тис. злочинів. Кримінальне середовище є одним з основних базисів економічної злочинності та невіддільним від тіньової економіки.

Необхідні реформи для детінізації української економіки

Пріоритетами детінізації економіки у контексті реалізації економічних реформ є детінізація фінансових потоків та легалізація ринку праці.

1. Посилення ринкового регулювання економіки та проведення антикорупційної реформи.

- Замість існуючої радянської системи регулювання економіки необхідним є впровадження системи регулювання економіки з новою структурою та принципами. Реформування повинні зазнати органи влади та регуляторні акти, які сприяють надмірній бюрократизації. Підвищення ефективності роботи державних органів та покращення законодавчого забезпечення підприємницької діяльності дозволить значно зменшити стимули до тіньової діяльності та покращити контроль державної влади за тіньовими операціями.
- Проведення антикорупційної реформи можливе лише за допомогою великої кількості заходів. Найбільші зусилля повинні бути направлені на інституційну реформу та законодавче забезпечення системи спеціалізованих заходів профілактики корупції, а також покарання за корупційні дії. Першим кроком повинно стати створення Антикорупційного бюро, що буде відповідати за ефективну координацію комплексної антикорупційної програми в державі.
- Покращення ІТ-інфраструктури державного управління — впровадження нових інформаційних систем в державному апараті вбиває корупцію і скорочує цей апарат.
- Підвищення рівня довіри бізнесу до держави і навпаки можливе при застосуванні стимулів. Наприклад, зменшення кількості перевірок, скорочення часу на проведення реєстрації й отримання ліцензій, сертифікатів та інших документів, створення рівних умов підприємницької діяльності для усіх суб'єктів господарювання.

В Україні відсутня ефективна система покарання за неофіційне працевлаштування

Впровадження нових інформаційних систем в державному апараті вбиває корупцію

2. **Податкова реформа** має бути направлена на реалізацію наступних пріоритетів: 1) забезпечення всім суб'єктам господарювання однакових умов оподаткування; 2) зменшення податкового навантаження; 3) забезпечення ефективного податкового адміністрування та стабільності державних фінансів. Для реалізації даних пріоритетів ми визначаємо необхідними такі заходи:

Податкова реформа має забезпечити ефективне адміністрування податків

- Провести податкову амністію на основі прозорої та чіткої процедури, що дозволить підвищити довіру бізнесу до держави та держави до бізнесу та збільшити надходження до державного бюджету;
- Збільшити роль електронних систем в адмініструванні податків, що дозволить зменшити фізичний контакт податківців з платниками податків і покращить прозорість податкового контролю;
- Зменшити податкове навантаження та скоротити кількість обов'язкових платежів ф податкових пільг, що забезпечить рівні умови для всіх платників податків і скоротить стимули до зменшення випадків мінімізації податкових зобов'язань;
- Реформувати спрощену систему, щоб вона включала лише дійсно малі підприємства, а не була інструментом для тінізації фінансових потоків;
- Вирішити проблеми заборгованості із повернення ПДВ для підтримки експорту та підвищення довіри бізнесу до держави;
- Посилення відповідальності за використання тіньових податкових схем при веденні бізнесу та умисній мінімізації податкових зобов'язань.

3. Реформа банківської системи

- Поширення безготівкових розрахунків дозволить більш повно контролювати джерела доходів, оперативно виявляти факти витрачання коштів у розмірах, що перевищують доходи. Ф.Шнайдер у своїх численних дослідженнях підтверджує, що існує сильна негативна кореляція між частотою електронних платежів і тіньовою економікою — розмір тінь-

Безготівкові розрахунки повинні розширюватися

- вої економіки більший в тих країнах, де люди використовують менше електронних платежів;
- Внесення змін до законодавства щодо забезпечення розкриття інформації про кінцевих власників банків та небанківських фінансових установ;
  - Підвищення прозорості діяльності Національного банку України щодо рефінансування банків, гнучкого валютного курсоутворення;
  - Відмова від націоналізованих банків, що є комерційно життєздатними і можуть бути продані за справедливою вартістю;
  - Протидія впливу вітчизняного капіталу до низькоподаткових країн, розбудова ефективної системи повернення з-за кордону коштів та активів, отриманих злочинним шляхом внаслідок операцій з легалізації (відмивання) коштів та фінансування тероризму.

4. Реформа ринку праці.

Передумовою детінізації ринку праці є реформа пенсійної системи. Адже наявна система пенсійного забезпечення не створює стимулів для детінізації ринку — відрахування до пенсійного фонду є надто високими на тлі незадовільної системи пенсійного забезпечення.

Основною причиною цього є те, що пенсійна система України значною мірою ґрунтується на радянських принципах і є неефективною. Наслідком цього є значні видатки з державного бюджету на постійне покриття дефіциту Пенсійного фонду та високі пільги для деяких категорій пенсіонерів на тлі низьких пенсій для більшості пенсіонерів.

Для бізнесу необхідним є посилення застосування адміністративних заходів, зокрема, посилення відповідальності за ухилення від оформлення трудових відносин між працівником і роботодавцем, а також за ухилення від сплати податків і страхових внесків.

Для працівників важливим є перерозподіл податкового навантаження між працівником та роботодавцем, зменшення податкового навантаження. Зазначений вище ефект досягається виключно за умови зміни рівня ЄСВ та ПДФО державою, тоді як підприємство одночасно збільшує офіційну середню ЗП. Тобто тільки за умови солідарної відповідальності досягнення цієї цілі є можливим.

Для державних органів — дотримання положень Податкового кодексу. Однією з основних проблем є надмірна частота та непередбачуваність змін податкового законодавства. Тому чітке дотримання норм податкового законодавства, а також якісніший аналіз проектів змін до податкового законодавства, дадуть змогу зменшити ризики економічної діяльності і поліпшити планування бюджету організацій.

5. Судова реформа має бути направлена на забезпечення гарантій справедливого суду та виконання судових рішень, захист прав власності, боротьбу з рейдерством. Здійснення судової реформи повинно бути направлено на зменшення корупції, підвищення професіоналізму судових та правоохоронних органів, посилення незалежності від політичних процесів, зміцнення ролі конституційного правосуддя та забезпечення прозорості та неупередженості судових процесів.

Потрібно посилювати відповідальність за ухилення від оформлення трудових відносин

Судова реформа має бути направлена на зменшення корупції

Висновки

Основною метою детінізації економіки України є створення необхідних умов для покращення інвестиційного клімату, зниження податкового та регулятивного тиску на підприємницьку діяльність, захист прав власності та трудових відносин. Дані реформи також дадуть поштовх до забезпечення економічного розвитку, що за умов високих показників тіньової економіки є неможливим.

Публікація підготовлена у рамках проекту «Приховані тригери економічного зростання в країнах Вишеградської четвірки та в Україні», що реалізується Міжнародним центром перспективних досліджень за підтримки Вишеградського фонду.

Автори публікації:

Ангела Бочі, Василь Поворозник

Асистенти проекту:

Олена Захарова, Роман Басалига, Тетяна Близнюк, Ольга Кучинська, Ярослав Ковальчук,
Світлана Судак

Наш сайт: icps.com.ua

@2014 Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД)
У разі цитування обов'язкове посилання на МЦПД